

PRONUNCIATION of Э(я) AND EIN CONTEMPORARY IANGLUAGE NORMS

Dimitriya Zhelyazkova

Medical University – Plovdiv, Departament of Languages and Specialized Training
Bulgarian Language Section, erje33@hotmail.com

Abstract: Fluctuations in pronunciation of the so-called "Variable э (я)" may be observed in a large group of words in Bulgarian language. Due to changes in the phonetic environment and prevailing of the use of "Е", in some of the forms the sound is э and in others, the sound is Е. Variations are most common in participles – especially past participles and passive voice; in some verbs with the suffix "-на" and with nouns with the suffix "-ост" as well as in regard to the spelling of personal names. Language norms introduced phonetic doublets (обед и обѣд), which should have reflected the mass use. Deviations from the norm create variants which are the result of dialect habits and ignorance.

Keywords: variable „э(я)”, fluctuating forms, variants, doublets dialect habits, ignorance.

ЕКАВОСТТА И ЯКАВОСТТА В СЪВРЕМЕННАТА КНИЖОВНА НОРМА

Димитрия Желязкова

Медицински университет – Пловдив, Департамент за езикова и специализирана подготовка,
Секция по български език, erje33@hotmail.com

Резюме: Колебанията при изговора на т.нар. „променливо Я” се наблюдават в голяма група думи в българския език, при които в едната форма се използва „я”, а в другата – „е”, поради настъпила промяна във фонетичната обстановка се налага употребата на „е”.

Колебливите форми се наблюдават при причастия – най-вече минали деятелни и страдателни причастия, при някои глаголи от свършен вид с наставка „-на”, при съществителни имена на „-ост” и по отношение на изписването на личните имена. С книжовна употреба са въведени фонетично-акцентни дублети (обед и обѣд), които би трябвало да отразяват масовата практика. Отклонението от нормата създава варианти, които са резултат от диалектни навици и незнание.

Ключови думи: променливо „я”, колебливи форми, варианти, дублети, диалектни навици, незнание.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Статията разглежда редуването на [’а] ~ [е], като една от най-характерните особености на българския книжовен език и представя случаите на „колебливо” и „дублетно” ударение с оглед на приетите кодифицирани норми от 2012 г. с Официален правописен речник на българския език (ОПРБЕ) в съпоставка с книжовноезиковата норма от 2002 г. в предходния Нов правописен речник на българския език (НПРБЕ). Според Вл. Мурдаров и П. Костадинова в случаите, когато променливото ударение се смята за правилно от книжовната норма, то тогава се използва понятието „дублетно”, а за останалите случаи, в които не се приема за правилно от книжовната норма, то е „колебливо” [1].

Развоят на э (ятовата гласна) протича в две посоки: 1) разширяване на гласната в посока към [а] и развой на мек предходен съгласен [’а]; 2) стесняване в посока към гласната [е] и твърд съгласен пред [е]. Явлението се отразява графично като редуване на я~е. То е резултат от едновременното протичане на комбинаторна и позиционна промяна. Изразява отношението между гласен и предходен съгласен и промените в това отношение под въздействие на особеностите на следходната сричка и на ударението [2].

2. ОСНОВНИ ПОЛОЖЕНИЯ

След този обобщен преглед на тематичната насоченост на статията е време да се обърнем към езиковия материал, който е основният повод за написване ѝ. От вече доста време насам забелязвам в устната реч на по-младите поколения засилена и дори преобладаваща употреба на глаголни форми от свършен вид с наставка **-н** (*слезна, влезна*), както и причастия като: *оздравяли, спряни, напълняли* и т.н.

Правилото: Глаголи от първо спрежение, образувани с наставка **-на**, се пишат и изговарят с **е**: *блесна, светна, легна, ...* Изключения при тази категория са глаголите: *п(р)обягна, дяна (се), дялна, бялна се, вдяна, млясна, рязна, мярна и зяпна*. През 2012 г. се въвеждат следните дублетните форми: **бялна и белна се, дялна и делна, рязна и резна** (ОПРБЕ – 2012). Трябва да бъдем внимателни при образуване на минали деятелни и страдателни причастия: *дялнал, дянат, мярнал, мярнат, рязнал, рязнат, зяпнал, зяпнат* и т.н. При дублетните форми се открояват следните минали свършени причастия: *бялнал, белнал,*

бялнат, белнат; дялнал, но: делнел (мин несв.прич.), дялнат; рязнал, резнал, рязнат, резнат. Запазена дублетност се наблюдава при глаголи, образувани с наставка “-на”:

вясна се и весна се	подплясна и подплесна
забягна и забегна	отбягна и отбегна
избягна и избегна	крясна и кресна

Правилото: В минали причастия (деятелни и страдателни) прегласът се осъществява пред мека сричка: *видени, вървели, живели, летели, ожаднели, оздравели, полудели, посени, престарели, сгъстели, утолили и др.* **Изключения:** деятелни и страдателни причастия, образувани от глаголи с гласен [o][y][a] в края на корена пред окончанието за 1 л. ед.ч. сег. вр. -я [йъ]: *безпокоя, смая, вая и др.* Посочените не се прегласят в множествено число пред мека сричка: *безпокояли, смаяли, ваяли, ...* Има наложени нормативни промени при минали свършени деятелни и страдателни причастия, например:

НПРБЕ – 2002 г.	ОПРБЕ – 2016 г.
<i>безпокоели; безпокоен брояли и броели двоели лаели строели таели</i>	<i>безпокояли; безпокоени брояли и броели липсва ----- лаяли строели и строяли таели</i>

От таблицата ясно се вижда, че тенденцията за приета дублетност следва традицията от 2002 г. (*брояли и броели*), в други случаи възниква дублетна форма (*строели и строяли*), а в трети – въобще липсва като реалия (*двоели*). Констатира се и промени: *лаели*, но през 2016 г. вече е *лаяли*.

По-престижни се оказват свръхякавите форми, върху което би трябвало да се замисли кодификаторът [3].

Правилото: В корена на членуваните съществителни от женски род, образувани с наставка -ост от прилагателни имена (рядко от съществителни), **я** се редува с **е**, тъй като ударението при членуваните форми е върху определителния член в края на думата: рядкост – редкостта, цялост – целостта, цялостен – целостността и т.н. **Изключения:** *бляскавост – бляскавостта, вялост – вялостта, тягост – тягостта.*

Особеност: В членуваните форми на съществителни от женски род, образувани с наставка -ост от причастия, **я** се запазва пред показателя на причастията **л, н, т:** *избуял – избуялостта, припрян – припряността, недодялан – недодялаността и др.*

Влиянието на западнобългарски изговор внася и характерната дублетност с наличие на екав вариант от 2012 г., както вече бе посочено: *белна, делна, резна* (и *бялна, дялна, рязна*); *повехнаиповяхна*. В Нов правописен речник на българския език [НПР–2002, с.270] е налична екавата форма, а от 2012 г. е възприета нормативно и с якавото съответствие: *десноцентристки, десноцентристки, но самодеснофлангови*. Нововъведени от 2012 г. *салевовъртящи, ялевовъртящи, големогабаритен и голямогабаритен, големокалибрени, голямокалибрени, големоплощени, голямоплощени*. При съществителни с наставка -ост преобладават якавите форми: *рядкост, цялост, зрялост* и т.н. Екави и якави дублети има само при *зрялост и зрелост* (и образувани от тях с представка не-). Формата с ее книжовна заемка от руски език (*зрелост*), но има влияние и на западнобългарския изговор. Съвременната руска заемка *верност* обаче не битува с екавия си изговор, а точно обратното – *вярност, верността*.

Дублетите, които са резултат от промяната на мястото на ударението, са фонетично-акцентни дублети (*мѣсто и местѡ, ѡбед и обѣд, дѣлът и делѡт и др.*) [4].

В подчинената основа на сложни думи се наблюдава редуването **я~е** [5]:

желязо – железобетон, мляко – млекодаен, сѣра – сероводороден, цвят – цветнокож, цял – целогодишен и др. Приети са дублети с първа основа **няколко**:

*няколкогодишен и неколкогодишен
няколкодневен и неколкодневен
няколкократен и неколкократен
няколкомесечен и неколкомесечен
няколкоместен и неколкоместен
няколкомилионен и неколкомилионен
няколкоминутен и неколкоминутен
няколкоседмичен и неколкоседмичен
няколкостотен и неколкостотен
няколкостотин и неколкостотин*

няколкохиляден и неколкохиляден

Други колебливи форми с изговор на старата ятова гласна и като['а], отбелязвано с буква **я**, и като [е] са приети за дублети: бялка и белка, брояли и броели, галаобяд и галаобед, **мях** и **мех**, невярност и неверност, отсянка и отсенка и др. При съществителни собствени имена се наблюдават колебания в конкретните лични имена: *Вяра* и *Вера*, *Невяна* и *Невена* и др.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В тази статия разгледах правила и редица случаи, свързани с колебливо ударение при думи с ятов преглас. Показах тенденцията при колебанието на ударението за конкретните случаи, подчертах масовите грешки, но едно е ясно: повдигането на тези въпроси би трябвало да привлече вниманието на кодификаторите, както и на специалисти или неспециалисти, които се вълнуват от въпросите на правописа.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Мурдаров Вл., Костадинова П. 101 въпроса за ударението в българския език. София: ДИ „Д-р Петър Берон”, 1988. 21 с. Код 12/9535126431/5014-57-88.
- [2] Джелова, А. Ятов преглас. Правописни правила и особености. – В: Актуални проблеми на съвременната българска книжовна норма. Сборник с доклади от Националната конференция по проблемите на съвременната българска книжовна норма, Пловдив, 26–27 ноември 2010 г. Съставители: В. Маровска и Кр. Чакърова, 98–111.
- [3] Желязкова, Д. За някои от промените в Официален правописен речник на българския език и възприемането им от езиковите носители – В: Сборник от Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г. Секция „Български език”, подсекция „Съвременен български език, Норма. Комуникации, менталност”, 7–22.
- [4] Желязкова, Д. Дублетността в съвременния български език. // Ред. Е. Ю. Иванова и З. К. Шанова. XX Державинские чтения. *Современные исторические проблемы болгаристики и славистики*. Сборник от XLIV Международная филологическая научная конференция 10–15 март 2015 года. Санкт-Петербургский государственный университет, 2015, 27 – 31.
- [5] Желязкова, Д. За някои промени в правописа и пунктуацията. Пловдив „Хоризонти”, 2014. 64 с. ISBN 978-619-7187-01-4
- Ел. Георгиева, В. Станков и колектив (1995) *Правописен речник на съвременния български книжовен език. Второ фототипно издание. Под ред. Ел. Георгиева, В. Станков. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”. (ПРСБКЕ)*
- В. Станков и колектив (2002) *Нов правописен речник на българския език. Под ред. В. Станков. София: Хейзъл. (НПРБЕ)*
- В. Мурдарови колектив (2012) *Официален правописен речник на българския език. София: Просвета. (ОПРБЕ)*
- В. Мурдарови колектив (2016) *Официален правописен речник на българския език. Глаголи. София: Просвета. (ОПРБЕГ)*